

Prof. Dr. Pajazit NUSHI, Prishtinë

BESIMI FETAR I SHQIPTARËVE DHE VETËDIJA PËR TË DREJTAT E TYRE NË KOHËN E LIDHJES SHQIPTARE TË PRIZRENIT

Përkatësia fetare dhe besimi fetar i shqiptarëve para, gjatë dhe pas Lidhjes Shqiptare të Prizrenit është trajtuar në gjurmime demografike, etnologjike, gjeografike, historike, etj. . Rezultatet e këtyre gjurmimeve i referohen kryesisht identifikimit sa më të shkoqitur të subjekteve përbërëse të Lëvizjes për Çlirimin Kombëtar, e cila, në organizatën politiko-ushtarake dhe socialo-kulturore të LShP, mori përmasa deri atëherë ndër më të mëdhatë. Nga rezultatet e këtyre studimeve mësojmë se në kohën e LSHP shqiptarët u përkisnin tri besimeve fetare: islame, katolike dhe ortodokse dhe se pjesëtarë të të trija këtyre besimeve kanë marrë pjesë në lëvizjen e shqiptarëve për çlirim kombëtar. Gjithashtu mësojmë se në disa vëzhgime mbi përkatësinë fetare të veprimtarëve të LSHP ka interpretime të gabueshme, ndonjëherë edhe qëllimkëqija, sipas të cilave, veprimtaria e LShP është, sikurse thuhet në këto tekste: "...lëvizje e thjeshtë muslimane..." dhe "...vegël e Stambollit".

Përballë këtyre pikëpamjeve, nga rezultatet e disa gjurmimeve të tjera, ka dalë pikëpamja, sipas të cilës, veprimtaria e LSHP ishte veprimtari e organizuar për çlirimin nga pushtuesi turk, për bashkimin e tokave të katër vilajeteve shqiptare me synim të fitimit të autonomisë në Perandorinë Osmane që do të çonte drejt formimit të shtetit shqiptar të pavarur. Këto pikëpamje të kundërta më kanë cytur në përcaktimin tim për të gjurmuar çështjen e besimit fetar të shqiptarëve në kohën e LSHP dhe të raportit të tij me vetëdijen kombëtare të shqiptarëve të asaj kohe e sot.

Qëllimi, detyra dhe metodat e gjurmimit të personalitetit kombëtar të shqiptarëve në kohën e LSHP

Në përmbajtjen e programit dhe të formës së organizimit të shqiptarëve në organizatën e LSHP u dallua personaliteti kombëtar i shqiptarëve. Mirëpo, subjektet e Lëvizjes për Çlirimin Kombëtar, sikurse edhe personaliteti kombëtar i shqiptarëve në kohën e LSHP, u përkasin edhe disa disiplinave të tjera, përveç atyre, që përmendëm. Para së gjithash, nocioni dhe termi subjekt, personalitet dhe vetëdije kombëtare janë ndër nocionet qenësore të psikologjisë sociale.

Qasja psikosociale e gjurmimit të subjekteve të Lëvizjes për Çlirimin Kombëtar dhe të organizatës së LSHP, të përkatësisë e të besimit fetar të tyre do të kontribuojë në përcaktimin e pasqyrës së profilit të personalitetit kombëtar të shqiptarëve në kohën e LSHP.

Qasja psikosociale e gjurmimit të besimit fetar dhe të vetëdijes së shqiptarëve për të drejtat e tyre mbështetet në qëndrimin e verifikuar shkencor, sipas të cilit nuk mund të ketë identitet të plotë të kombit pa identitet të personaliteteve, të cilët e përbëjnë kombin e caktuar. Rrjedhimisht, nuk mund të ketë identitet të plotë të Lëvizjes për Çlirimin Kombëtar dhe as identitet të organizatës së LSHP pa identitet të plotë të subjekteve që kanë marrë pjesë në këtë Lëvizje, përkatësisht të personaliteteve, që kanë marrë pjesë në organizatën e LSHP. Në psikologji konsiderojmë se kombin dhe institucionet e kombit e përbëjnë në radhë të parë personalitetet, që zhvillohen dhe formohen në territor me zhvillim të caktuar, komunikojnë me gjuhë të përbashkët dhe formojnë sjelljet kulturore me tipare të posaçme duke ndikuar në zhvillimin e popullit dhe të vendit të vet. Vetëm karakteristikat e jashtme të një kombi, sikurse është gjeografia e tij, organizatata dhe institucionet ekonomike e kulturore, godinat e kullat, veshja e qytetarëve, etj. janë të pamjaftueshme për përcaktimin e kombit dhe të historisë së tij; është e nevojshme që pjesëtarët e kombit ta kenë të zhvilluar vetëdijen e tyre se ata i përkasin kombit të caktuar. Pa vetëdije të këtillë të pjesëtarëve të një kombi është vështirë të mendohet shndërrimi i popullit të një tëresie etnokulturore dhe gjeopolitike në komb të caktuar. Qytetarët me vetëdijen se i përkasin një kombi krijojnë identitetin kombëtar të një populli dhe sajojnë strategjinë e zhvillimit të kombit. Më në fund, shqiptarët si etni dhe popull i veçantë u shndërruan në komb kur u bënë të vetëdijshëm për

originën, për vendin, për sistemin e traditës e të zakoneve dhe për nevojën e integritimit politik të tyre.

Konsideroj se LSHP është shfaqje objektive e vetëdijes kombëtare të shqiptarëve. Në LSHP shqiptarët u konstituan subjekt i historisë, subjekt i vetëdijshëm për vetveten, për të kaluarën, të tashmen e atëhershme dhe për të ardhmen, sikurse edhe për të drejtat dhe liritë njerëzore dhe kombëtare të tyre.

Gjatë kohës së zhvillimit të shqiptarëve para LSHP në natyrën e njeriut të Botës Shqiptare janë sedimentuar shtresa përvojash, dijenish, pikëpamjesh dhe qëndrimesh për zhvillim të lirë individual dhe të përbashkët. Përmbajtja e këtyre shtresave të sedimentuara në shqiptarët gjatë mijëra vjetësh rezultoi me formimin e një kualiteti psikik të veçantë të shqiptarëve. Ky kualitet është vetëdija kombëtare e shqiptarëve. Vetëdija kombëtare e shqiptarëve u eksitua në formë të posaçme në kohën e LSHP. Faktorët e eksitimit të saj ishin vendimet e të huajve dhe nga epshet gllabëruese të fqinjëve.

Në përmbajtjen e këtyre shtresave të sedimentuara vend të veçantë zë besimi dhe vetëdija fetare, sikurse edhe raporti i saj me vetëdijen për të drejtat njerëzore dhe kombëtare të shqiptarëve. Pikërisht kjo çështje, përkatësisht besimi, vetëdija dhe sjelljet fetare dhe vetëdija e sjelljet për të drejtat njerëzore dhe kombëtare, sikurse edhe raporti ndërmjet tyre në kohën e LSHP, janë objekt i këtij studimi. Në kuadrin e shqyrtimit të raportit ndërmjet vetëdijes e të sjelljeve fetare dhe të vetëdijes e të sjelljeve për të ruajtur dhe zhvilluar të drejtat e liritë njerëzore dhe kombëtare të shqiptarëve parashtrohen këto pyetje:

1. Çfarë është roli i vetëdijes fetare dhe i sjelljeve fetare të shqiptarëve në përgatitjen, në konceptimin, në miratimin dhe në realizimin e programit të LSHP?
2. A kanë koekzistuar të izoluara vetëdija fetare e vetëdija për të drejtat e liritë njerëzore dhe kombëtare të shqiptarëve, apo kanë vepruar të ndërlidhura ndërmjet tyre?
3. A është zëvendësuar vetëdija fetare me atë kombëtare apo janë zhvilluar dhe kanë gjallëruar e vepruar paralelisht njëra pranë tjetrës?

Në këto dhe pyetje të ngjashme u përpoqën të japin përgjigje si mendimtarët e vjetër shqiptarë e të jashtëm ashtu edhe mendimtarët e rinj të vendeve të ndryshme. Për të dhënë përgjigje në këto dhe pyetje të tjera të ngjashme nevojiten shkoqitje kualitative të epokave dhe të fazave zhvillimore të bashkësisë shoqërore, politike, kulturore dhe fetare të shqiptarëve duke u përqendruar posaçërisht në fazat e zhvillimit të shqiptarëve në kohën e LSHP.

Elemente zhvillimore të besimit dhe të mendimit fetar ndër shqiptarët

Studimet e fesë përgjithësisht dhe, sidomos, studimet e raportit të vetëdijes fetare me vetëdijen kombëtare të shqiptarëve kanë pasur një rrjedhë kohore të posaçme ndër vendet e shqiptarëve. Këto studime kanë qenë të një harku kohor prej kohëve të lashta deri në përfundim të gjysmës së parë të shekullit njëzet. Rezultatet e shumë studimeve për zhvillimin e vetëdijes fetare të shqiptarëve kanë treguar ngjashmëri zhvillimore të kësaj sfere të zhvillimit psikosocial të shqiptarëve me disa popuj të tjerë. Dëshmitë për këtë tregojnë lashtësinë e besimit fetar të shqiptarëve dhe rolin e besimit fetar të shqiptarëve në zhvillimin e vetëdijes kombëtare dhe në mbrojtjen e saj.¹

Paganizmi dhe monoteizmi me format e ndryshme të shfaqjes së tyre e kanë karakterizuar edhe botën ilire, përkatësisht të paraardhësve të shqiptarëve. Besimi në fe ndër shqiptarët u shfaq si nevojë shpirtërore e tyre dhe kjo nevojë u zhvillua dhe mori forma të ndryshme. Kjo nevojë shpirtërore krahas nevojës për të siguruar kushte dhe raporte për ekzistencë individuale dhe kolektive. Por, për temën tonë monoteizmi, madje vetëm monoteizmi i shqiptarëve në kohën e LShP dhe raporti i tij me zhvillimin e vetëdijes për të drejtat e tyre, u përgjigjet detyrave dhe qëllimit të këtij studimi.

Megjithëkëtë, vlen të përmendet edhe këtu se shqiptarët e kanë përqafuar krishtërimin ndër të parët.² Shën Pali, nxënësi i Krishtit, e

¹ Shiko te: Gaspër Gjini, Skopsko – Prizrenska biskupija kroz stoljeca, K. S, Zagreb, 1986); Marin Barleti, Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut, Rilindja, Prishtinë, 1982; Roberto Marozo dela Roka, Kombësia dhe feja në Shqipëri(1920-1944), etj.

² Mark Krasniqi, Rrënjët tona etnike, Prishtinë, 2002, fq.26.

ka përhapur krishtërimin edhe në tokat ilire. Krishtërimin shqiptarët e kanë përvetësuar sistematikisht dhe janë vënë në mbrojtje të tij. Papa Kalisti III e ka shpallur Skënderbeun "Mbrotjtës të Krishtërimit" Më vonë Shën Jeronimi i truallit shqiptar e ka përkthyer i pari *Biblën* në latinishte. Për një kohë relativisht të shkurtër shqiptarët zhvilluan dhe formuan vetëdijen e besimit Zot. Pas ndarjes së kishës së krishterë në Kishë të Lindjes dhe në Kishë të Perëndimit shqiptarët e trevave etnikë të Lindjes përqaftuan ortodoksizmin, kurse të tjerët u përcaktuan për katolicizmin.

Nga shekulli XIV e XV fillon përhapja e islamizmit edhe në tokat shqiptare dhe në kushte e në raporte sociale e politike të ndryshueshme islamizmi ka ardhur duke marrë përmasa gjithnjë e më të mëdha ndër shqiptarët. Pohohet se "shqiptari për nga natyra dhe tradita e tij është fetar"³ Kështu, shqiptarët qysh herët u bënë popull autokton me fe të krishterë dhe me fe islame, përkatësisht me fe islame, katolike dhe ortodokse. Shqiptarët në kohën e LShP nuk kanë qenë popull i pafe.

Drejtimi dhe synimi i shqiptarëve për të drejtën e ekzistencës, të zhvillimit dhe të krijimit të vendit ku mbretëron rendi, barazia dhe drejtësia, sikurse edhe e drejta për ta mësuar dhe zbuluar të vërtetën dhe për t'u nënshtruar sjelljeve të së vërtetës, ishin të drejta natyrore, burimore dhe të përbashkëta të tyre. Mbi themelin e këtyre të drejtave u kultivua toleranca fetare ndërmjet shqiptarëve dhe u shtri ndjenja e humanizmit të tyre. Një ndër burimet e këtyre të drejtave dhe synimeve zhvillimore ishte besimi fetar i shqiptarëve islamë, katolikë dhe ortodoksë para, gjatë edhe pas kohës së LShP. Në këtë pikëpamje hasim një përputhshmëri të pikëpamjeve dhe të qëndrimeve mbi zhvillimin e sjelljeve fetare të shqiptarëve me pikëpamjen e Erih Fromit mbi nevojën e njerëzve për të besuar në zot. Sipas Fromit "nevoja për religjion është e rrënjësuar në kushtet themelore të ekzistencës së qenies njerëzore"⁴. Ekzistenca njerëzore e shqiptarëve në kushte të cenimeve të shpeshta të saj i ka detyruar shqiptarët që të jenë fetarë dhe të zhvillojnë tolerancën dhe mirëkuptimin ndërfetare. Rrënjësien e besimit fetar, të tolerancës dhe të mirëkuptimit ndërmjet komuniteteve fetare të shqiptarëve dhe të anëtarëve të tyre nuk arriti ta

³ Mark Krasniqi, vep. e cit., fq.31

⁴ R. Funk, Religijsko-kritično-psiholosko zasnivanje humanizma kod Ericha Froma, "Kulturni Radnik", Zagreb, 2/1982, fq. 125

dobësojë as regjimi monist, madje as mjedisi i shqiptarëve të Shqipërisë, ku besimi fetar i shtetasve shqiptarë më 1967 u ndalua me ligj.

Besimi fetar dhe toleranca ndërjetare e shqiptarëve nuk është zhvilluar vetvetiu; besimi fetar dhe toleranca ndërjetare është fryt i ndikimit që kanë ushtruar te shqiptarët disa faktorë, nga të cilët dallojmë faktorin e edukimit moral, kombëtar dhe fetar të të rinjve. Edukata që zhvillohet në familje, në oda burrash, në farefisni, në grupe shoqërore, etj. mbështetëj në mirëkuptim dhe në tolerancë ndërmjet të vegjëleve, të rinjve, të rrituve dhe pleqve me përkatësi fetare islame, katolike e orthodoxe. Bashkësitë familjare, të përbëra nga pjesëtarët islamikë e katolikë, dukuria e konvertimit, e kriptokatolikëve, etj. janë dukuri karakteristike për shqiptarët dhe për familjet shqiptare. Nga edukata e këtillë u krijua tradita e një sistemi vlerash të përbashkëta, ku bënë pjesë toleranca ndërjetare dhe e mirëkuptimit ndërmjet komuniteteve fetare të ndryshme. Toleranca ndërjetare dhe mirëkuptimi ndërjetar ka zënë vend të lartë në hijerarkinë e vlerave të shqiptarëve dhe ka funksion të qëndrueshëm në hijerakinë e drejtimit të sjelljeve të qytetarit të mjediseve shqiptare. "Sjellja ndërkonfesionale te shqiptarët është një nga pikat e pakta të ndritshme", u pohua nga Dr. Ismail Hasani, studiuesi i vetëdijes fetare dhe kombëtare te shqiptarët.⁵ I këtillë ka qenë besimi fetar dhe hijerarkia e vlerave dhe e drejtimit veprues të tyre në kohën e LShP. Për këto shkaqe, besimi fetar i shqiptarëve të asaj kohe dhe vetëdija për të drejtat e tyre njerëzore e kombëtare kanë qenë të ndërlidhura dhe shpesh kanë vepruar bashkërisht në zgjidhje të situatave problemore ekonomike, sociale, politike, etj.

Studimet e fesë së shqiptarëve dhe të mendimit fetar të tyre

Është vështirë të shkoqiten studimet për besimin fetar të shqiptarëve në kohën e LSHP nga studimet paraprake dhe nga ato të mëvonshmet, sepse të gjitha së bashku hedhin dritë për besimin fetar të shqiptarëve dhe për mendimin fetar të tyre në kohën e LShP. Këto studime, sidomos rezultatet e tyre, kanë ndriçuar pak a shumë

⁵ Prof.Dr. Ismail Hasani, Vetëdija fetare dhe vetëdija kombëtare te shqiptarët, Prishtinë, 2002, fq.95

prejardhjen dhe evoluimin e besimit dhe të mendimit fetar ndër shqiptarët. Dokumentet e shfrytëzuara dhe pikëpamjet e Sami Frashërit, Milan Shuflait, Gasper Gjinit, Muslim Hotvës, Roberto Marozo dela Rokos, Kristaq Priftit, Gazmend Shpuzës, Ibrahim Dallit, Gjergj Gjergjit-Gashit, Selami Pulahës dhe të shumë të tjerëve kanë të dhëna dhe fakte të konsiderueshme për të gjurmuar jo vetëm zhvillimin e besimit fetar dhe të mendimit fetar të shqiptarëve, por edhe raportin ndërmet përmbajtjes së vetëdijes fetare dhe përmbajtjes së vetëdijes kombëtare të shqiptarëve në kohën e LShP. Mirëpo, "Apologjia" e Jani Vretos, e botuar pikërisht në kohën e LShP, saktësisht më 1878, dhe vepra e Sami Frashërit "Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet", që u botua më 1899, kanë hedhur dritë të fortë në shqyrtimin kualitativ të vetëdijes kombëtare të shqiptarëve dhe të besimit e të mendimit fetar, sikurse edhe të raporteve ndërmjet tyre ndër pjesëtarët e mjediseve shqiptare. Gjurmimi i këtyre formave të vetëdijes të shqiptarët dhe i raporteve ndërmjet tyre në kohën e LSHP është një nga detyrat e këtij gjurmimi.

Për shqyrtimin e rolit të këtyre formave të vetëdijes dhe të sjelljeve të shqiptarëve sipas raporteve ndërmjet tyre ndoqëm metodën e analizës së sjelljeve të përbashkëta të shqiptarëve sipas ndarjes së angazhimit të shqiptarëve dhe të luftës së tyre për liri në tri faza:

1. Sjelljet e shqiptarëve të lidhura me nevojën e mbrojtjes së territoreve shqiptare dhe për integrimin e tyre në një tërësi territoriale;
2. Sjelljet intelektuale të shqiptarëve në procesin e konceptimit të programit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe
3. Aktiviteti i shqiptarëve dhe lufta e tyre për realizimin e programit të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit.

Meqë Lidhja Shqiptare e Prizrenit, si organizatë politike e ushtarake, doli nga mjedisi mbarëshqiptar dhe u organizua nga ana e shqiptarëve të Vilajetit të Janinës, të Shkodrës, të Manastirit dhe të Kosovës, duhet të njihet përbërja fetare e shqiptarëve të këtyre vilajeteve dhe përmasat kuantitative të shtrirjes së feve të ndryshme ndër shqiptarët.

Përbërja fetare e shqiptarëve dhe përmasat eshtrirjes së feve ndër shqiptarët në gjysmën e dytë të shekullit XIX

Rezultatet e hulumtimeve të historianëve të vendit (K. Prifti, S. Pulaha, S. Riza, M. Tërnavë, etj.) të vendit dhe të jashtëm për strukturën fetare të popullit shqiptar në kohën e organizimit të LShP, përkatësisht rreth viteve '80 të shekullit nëntëmdhjetë, kanë treguar një diversitet fetar të shqiptarëve të asaj kohe dhe ndryshueshmëri statistikore të pjesëtarëve të komuniteteve fetare të shqiptarëve në katër vilajetet e atëhershme. Duke iu referuar të dhënave të përgjithshme të sistemuara dhe të komentuara nga prof. dr. Kristaq Prifti, të vjelura nga vjetarët statistikorë turq të viteve 1891-1900, nga 2 721 496 banorë të të katër vilajeteve 1 305 080 ose 48% kanë qenë shqiptarë të fesë islame, 109 592 ose 4,02% shqiptarë të fesë katolike dhe 232 020 ose 8,52% kanë qenë shqiptarë të fesë orthodoxe.⁶ Të tjerët kanë qenë maqedonas, serbë, turq, grekë, romë, vllah e të tjerë. Autori i këtyre shënimeve ka dhënë shpjegime se këto të dhëna nuk janë të plota. Duke argumentuar këtë pohim, K. Prifti ka përfunduar: "Në popullsinë e përgjithshme shqiptare prej 1 646 692 frymësh në vitet 1891-1900, shqiptarët muslimanë përbënin shumicën, 79%, kundrejt popullsisë ortodokse e katolike shqiptare që arrinte në 21%".⁷ Dendësia e shqiptarëve të këtyre feve në katër vilajetet e atëhershme ishte e ndryshueshme.⁸ Disa nga hulumtuesit e mëvonshëm kanë ardhur gati në të njëjtat rezultate. Procesin e islamizimit të shqiptarëve të krishterë e shpjegojnë edhe në mbështetje të konvertimit. Kështu, Gasper Gjini ka pohuar se "Kah fundi i shekullit XVIII, rreth 2/3 e shqiptarëve ishin konvertuar".⁹

Për çështjen e studimit të besimit fetar të shqiptarëve dhe të vetëdijes për të drejtat e tyre në kohën e LShP ka të dhëna, mbi të cilat mund të formësohet koncepti i zhvillimit të vetëdijes fetare dhe të vetëdijes kombëtare ndër shqiptarët. Në mbështetje të të dhënave të

⁶ Prof. dr. Kristaq Prifti, Popullsia muslimane shqiptare në Ballkan në fund të shekullit XIX dhe në fillim të shekullit XX, Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët, Prishtinë, 1995, fq. 161

⁷ Po aty, fq. 162

⁸ Po aty, fq. 153-164

⁹ G. Gasper Gjini, Skopsko-Prizrenska Biskupija kroz stoljeca, "K.S.", Zagreb, 1988, fq. 17 ljeta, "K.S.", Zagreb, 1988, fq. 17

përmendura dallohet struktura islame dhe e krishterë (katolike dhe ortodokse) e popullsisë shqiptare në kohën e LSHP, sikurse edhe përmasat statistikore të shtrirjes së saj në katër vilajetet. A kanë marrë pjesë përfaqësuesit e këtyre feve në fazat e veçanta të organizimit të LSHP dhe të zhvillimit të Lëvizjes Kombëtare nën drejtimin e saj? Në këtë pyetje do të përgjigjemi duke vështuar strukturën fetare të pjesëmarrësve në fazën e konceptimit të LSHP dhe të organizimit të saj, të miratimit të programit dhe të realizimit të programit të LSHP.

Nevoja e sajimit të një konceptioni për mbrojtjen e territorit të shqiptarëve

Zakonisht, shtigjet e kërkesave të lirisë së një populli u përkasin proceseve intelektuale, që janë të shoqëruara me ndjenja të ndërlikuara, para së gjithash, me ndjenjën e sentimentit të intelektualëve ndaj atdheut dhe popullit të vet. Angazhimi i proceseve intelektuale, sidomos i mendimit të njeriut, cytet dhe nxitet nga motivet e përbashkëta, kur individi vlerëson se vendi i tij, jeta dhe liria e përbashkët e komunitetit shqiptar do të cenohet. Ndërkaq, proceset e veprimeve të drejtpërdrejta të drejtuar kah objektivi i çlirimit dhe i lirisë buruan qysh nga mbarimi i gjysmës së parë të shekullit XIX. Këto ishin kërkesat e para të popullsisë shqiptare të Vilajetit të Kosovës, në rend të parë të popullsisë së Prizrenit dhe të Pejës dhe të malësorëve islamë e katolikë, që kërkonin pushtet vendor, i cili do të udhëhiqej nga shqiptarët vendas, të mos shtoheshin taksat dhe të mos rekrutoheshin ushtarët vendas (përveç në kohë lufte).¹⁰

Historia e mendimit politik ka shënuar edhe një kërkesë të mëvonshme të paraqitur nga katolikët e Mirëditës. Kjo ishte kërkesa për “formimin e një principate autonome ose të pavarur shqiptare katolike”.¹¹ Kërkesa e tretë ishte ajo e lidhur me vitin 1878 dhe i përkiste Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Kjo kërkesë u fuqizua nga nxitjet për grabitjen e territoreve, që ishin paraparë me propozimin e vendimeve të Traktatit të Shën Stefanit, që, në esencë, përbënin mendimin politik shqiptar më radikal.

¹⁰ Noel Malcolm, Kosova një histori e shkurtër, “Koha” – Prishtinë & “Shtëpia e Librit” – Prishtinë - Tiranë, 2001, fq.226

¹¹ Po, aty, fq.226

Mendimi politik shqiptar, pra, në shekullin XIX ka pësuar ndryshime, që prekin edhe sferën e besimit fetar, por ky mendim, në esencë, ka pasur të bëjë me organizimin e shqiptarëve të besimt islam dhe të krishterë për çlirim dhe për zhvillim të lirë të të gjithëve. Mendimi politik i asaj kohe e ka arritur pikën zhvillimore më të lartë më 1878, kur u themelua Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe u miratua programi i saj.

Veprimet e sinkronizuara qysh nga gjysma e parë e shekullit XIX kanë pasur motivet e veta dhe, nën ndikimin e tyre, janë drejtuar dhe bashkërenditur nga ana e atyre mendimtarëve, që kanë pasur qëndrime të njëjta ose të ngjashme për atdheun e shqiptarëve dhe për ardhmërinë e mundshme të tij në kuadrin e rrjedhave politike të vendeve të Krizës së Lindjes dhe të politikës grabitqare të vendeve fqinje. Rast i këtillë është cytja nga faktorët e brendshëm, përkatësisht nga motivet e intelektualëve mërgimtarë shqiptarë të vendosur në Janinë, në Stamboll, në Milano, në Bukuresht, në Sofie, etj.

Në Janinë qysh në maj të vitit 1877 u themelua Komiteti i Janinës. Komiteti i Janinës u themelua me iniciativën e Abdyl Frashërit dhe punoi nën kryesinë e tij. Shkaku, përkatësisht motivi i themelimit të Komitetit të Janinës, ka qenë qëndrimi i Abdyl Frashërit, sipas të cilit “Shqipëria do të zhdukej në qoftë se gjendja e saj në kuadrin e Perandorisë (turke – Shënimi ynë) nuk do të ndryshonte dhe në qoftë se shqiptarët nuk do të merrnin masat për ngjarjet që po u përgatiteshin”. Duke qenë i vetëdijshëm për rrezikun që i kërcënohej shqiptarëve dhe vendit të tyre, Komiteti i Janinës i drejtoi një memorandum Qeverisë së Stambollit, ku nga Porta e Lartë kërkohej bashkimi i të gjitha vilajeteve në një vilajet të vetëm me shkolla, gjyqe dhe administratë në gjuhën shqipe dhe të përbërë nga nëpunësit shqiptarë. Madje, u tregua edhe gatishmëria për organizimin e një kryengritjeje të shqiptarëve për mbrojtjen e popullit shqiptar dhe të vendit të tij.

Shtatë muaj më vonë, përkatësisht në dhjetor të vitit 1877, prapë me iniciativën e Abdyl Frashërit, në Stamboll u themelua Komiteti për Mbrojtjen e të Drejtave të Kombësisë Shqiptare. Themeluesit e këtij Komiteti me vetëdije u angazhuan për formimin e organizatës për mbrojtjen e të drejtave të kombësisë shqiptare të të katër vilajeteve. Këtë organizatë e përbënin intelektualët e shquar të asaj kohe: Abdyl Frashëri (kryetar) dhe anëtarët: Sami Frashëri,

Pashko Vasa, Jani Vreto, Zija Prishtina, Ahmet Koronica, Mihail Harito, Iljaz Qoku, Mehmet Vrioni, Seid Toptani, etj. Nga të përmendurit 7 ishin të fesë islame dhe 3 ishin të krishterë, dhe ishin nga Vilajeti i Janinës, i Shkodrës, i Manastirit dhe i Kosovës.

Anëtarët e këtij komiteti treguan gatishmëri për të reaguar ndaj vendimeve të padrejta të sistemuara në Traktatin e Shën Stefanit. Kjo gatishmëri për reagim të vendosur ndaj këtyre vendimeve ka qenë sedimentuar në vetëdijen e këtyre anëtarëve para se të shpalleshin propozimet për copëzim të territorit të shqiptarëve, që, më pas, u shpallën dhe gjallëruan përmbajtjen e vetëdijes së anëtarëve të Komitetit. Prandaj, motivacioni i formuar për atdhe të shqiptarëve dhe për mbrojtjen e tërësisë territoriale të shqiptarëve i ka paraprirë reagimit të Komitetit ndaj propozimeve për copëzim të tokave shqiptare. Me fjalë të tjera, elementet kryesore të vetëdijes kombëtare të shqiptarëve janë shfaqur jo vetvetiu, por janë formuar dhe janë zhvilluar nën ndikimin e përvojës dhe të dijenisë së autoriteteve politike, fetare, dhe arsimore e shkencore të krerëve shqiptarë. Energjinë vepruese të kësaj vetëdije e dallojmë në sjelljet konkrete intelektuale dhe vepruese të anëtarëve të Komitetit, sidomos të kryetarit të Komitetit – Abdyl Frashërit.

Proklamata drejtuar “të gjithë atdhetarëve shqiptarë”, apelet, peticionet, protestat, etj. të shqiptarëve të vendeve të ndryshme u inicuan nga ana e Komitetit Qendror për Mbrojtjen e të Drejtave të Kombësisë Shqiptare dhe u drejtuan e u dërguan burrështetasve dhe institucioneve të vendeve të Evropës Perëndimore.

Këto janë vetëm disa nga format e sjelljeve të anëtarëve të Komitetit, që u zhvilluan dhe u organizuan nga shtytjet e brendshme të tyre. Në gjurmët e dijenive, të ndjenjave dhe të veprimeve të integruara të anëtarëve të Komitetit janë të konvergjuara pikëpamjet dhe qëndrimet e mbrojtjes së territorit të shqiptarëve pavarësisht nga përkatësia fetare e shqiptarëve. Nga ky Komitet doli edhe ideja për mbajtjen e një Kuvendi gjithëshqiptar në Prizren, ku do të ftoheshin krerët fetare dhe ato të fiseve shqiptare nga të gjitha anët e tokave shqiptare për të bërë marrëveshje për mbrojtjen e tërësisë së tokave shqiptare. Mbrojtja e territoreve shqiptare të pushtuara dhe të rrezikuara për ndarje të re ishte motiv i angazhimit të shqiptarëve të fesë islame në luftë kundër turqve, sikurse edhe shqiptarët katolikë që merrnin pjesë në luftë kundër turqëve me motivacion të

bashkërenditjes së veprimeve të përbashkëta antiturke, por jo edhe antiislame.¹² Në këta dy shembuj dallohet vetëdija fetare dhe vetëdija kombëtare në funksion të çlirimit kombëtar dhe të mbrojtjes së tërësisë së tokave shqiptare në kohën e LSHP.

Koncepcioni i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit dhe sjelljet intelektuale të sajuesve të këptij koncepcioni

Në kontinuitetin e Lëvizjes për çlirimin kombëtar të shqiptarëve, mendimi politik i udhëheqësve të kësaj Lëvizjeje konstituohet në programin e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit përballë Traktatit të Kongresit të Berlinit të vitit 1878 dhe më parë vendimeve të Traktatit të Paqes së Shën Stefanit, por edhe përballë mendimit politik të Evropës së asaj kohe. Me vendosmëri dhe me gatishmëri të shqiptarëve për t'i rezistuar çdo pushtuesi të territoreve shqiptare zë fill koncepcioni i LSHP dhe hapja e çështjes shqiptare para popujve të Evropës dhe më gjerë. Me LSHP dhe programin e saj është e lidhur edhe lëvizja e pastajme për çlirimin kombëtar të shqiptarëve, për formimin dhe zhvillimin e pavarur të shtetit shqiptar. Ideologët e programit të LSHP kanë gjetur mbështetje në vendosmërinë dhe në gatishmërinë e popullit shqiptar të besimit islam dhe të krishter, që të mbronin territorin shqiptar edhe me sakrifica më të mëdha.

Mendimi politik dhe mendimi fetar për mbrojtjen e territorit shqiptar në rast nevoje edhe me sakrifica më të mëdha ishte një mendim sinkretik i posaçëm. Me mendim të këtillë lidheshin islamikët dhe të krishterët. Ky mendim fetar e politik sinkretik u provua në mjedisin e Shkodrës, ku popullsia e vendit dhe e rrethit të Shkodrës kishte dendësi më të madhe të besimtarëve islamikë e katolikë. Islamikët dhe katolikët e Shkodrës e të Mirditës përkrahën pikëpamjen e lidhur ngushtë me vendosmërinë dhe me gatishmërinë e popullit për të luftuar kundër pushtuesve të territoreve shqiptare. Pikërisht në sinkretizimin e mendimit fetar dhe politik të shqiptarëve doli pikëpamja, qëndrimi dhe kërkesa e autonomisë së vilajeteve shqiptare

¹² Prof. Dr. Ismail Hasani, Vetëdija fetare dhe kombëtare te shqiptarët, Prishtinë, 2001, fq. 100

dhe lidhur me këtë edhe kërkesa e integritit të tyre në një njësi territoriale.

Natyrisht se ndarja e territoreve shqiptare në vilajete të veçanta dhe vështirësitë e pengesat afatgjata të komunikimit të shqiptarëve të këtyre vilajeteve, kanë shkaktuar që të shqiptarët e të gjitha vilajeteve të depërtojë me ritme të pabarabarta kërkesa për autonomi të territoreve shqiptare dhe të popullit shqiptar. Për këtë shkak ka pasur edhe mendime se veprimtaria e LShP i përket një lëvizjeje shqiptare, e cila ka karakter fetar.¹³ Shkas për një pikëpamje të këtillë ishin pikëpamjet e para të shqiptarëve, sipas të cilave idhëtarët e LShP, islamikët dhe të krishterët, shpallnin besnikërinë e tyre ndaj sulltanit. Mirëpo, kërkesat e mirëfillta të LShP nuk kishin të bënin me karakterin fetar. "Zhveshja fetare" e LShP u bë e njohur nga ana e Abdyl Frashërit, i cili i pari informoi botërisht se LShP ka këto kërkesa:

1. Mbrojtja e territoreve të vilajeteve shqiptare,
2. Krijimi i një vilajeti shqiptar të vetëm,
3. Zgjedhja e këshillave udhëheqës nga vendorët,
4. Zgjedhja e kuvendit të vilajetit unik,
5. Zotërimi i gjuhës shqipe nga ana e nëpunësve dhe
6. Hapja e shkollave në gjuhën shqipe.¹⁴

Ky ishte program i Degës së LSHP të vilajetit të Janinës, që më vonë e përvetësuan edhe degët e vilajeteve të tjera. Këtë program, sipas Noel Malcolmit, e përqafuan të fundit anëtarët e Degës së LSh të Kosovës.¹⁵ Ndërkaq, programi prej gjashtë pikash, të formuluar nga Abdyl Frashëri, u bë themel i veprimtarisë së gjithmbarshme të LShP më vonë, kur u miratua nga Kuvendi i LSHP, ku morën pjesë shqiptarë të fesë islame dhe të krishterë. Përbërja fetare e degëve të LSHP të vendeve të ndryshme i përgjigjej kryesisht përbërjes fetare të shqiptarëve të atyre vendeve. Po ashtu, edhe Kryesia e Kuvendit të LSHP ishte e përbërë nga shqiptarët e besimit islam dhe të krishterë. Duke iu referuar bisedës së Ali Dragës me një nëpunës francez, N. Malcolm tregon se nga 300 anëtarë të Kuvendit të LSHP 50 veta ose

¹³ Po aty, fq.230 dhe Belegu Xh., Lidhja e Prizrenit, Tiranë, 1939,fq.17

¹⁴ Dr. Ali Hadri, Kontribut për ndriçimin e Lidhjes së Prizrenit 1878-1881

¹⁵ Noel Malcolm, Vep. e cit.,fq. 232

gati 17% të tyre ishin nga radhët e të krishterëve.¹⁶ Angazhimi i drejtpërdrejtë i islamikëve dhe i të krishterëve në konceptimin e programit të mirëfilltë të LSHP, pjesëmarrja e bektashinjve dhe e institucioneve të tyre në organizimin dhe në konceptimin e këtij programi, përbërja e krerëve të LShP, përshtatja e programit kërkesave politike, demografike, fetare etj. të popullsisë shqiptare dhe angazhimi programor i LShP për respektimin e dinjitetit njerëzor të secilit qytetar pavarësisht nga përkatësia fetare e tyre - janë disa nga argumentet, që mbështesin qëndrimin, sipas të cilit, LShP nuk ka qenë organizatë fetare dhe as nuk ka synuar të krijojë tërësi territoriale të ndara të shqiptarëve sipas përkatësisë fetare të tyre.¹⁷

Aktiviteti dhe lufta e shqiptarëve për realizim të konceptcionit të LSHP

Në luftë për realizimin e programit të LSHP kanë qenë të inkuadruar fshatarët, malësorët dhe qytetarët e të gjitha shtresave të popullit, nga të gjitha vilajetet dhe të të tri besimeve fetare. LSHP bëri mobilizimin vullnetar të popullit, që kishin detyrë zbatimin e vendimeve të LSHP. Peshën e rëndë të zbatimit të këtyre vendimeve e ndien njësoj shqiptarët islamikë, katolikë dhe ortodoksë. Sipas "Rregullores së LSHP për organizimin e ushtrisë dhe zënien e krahinave" vetëm në Kosovë do të rekrutoheshin 70 000 veta për të mbrojtur viset nga Mitrovica deri në Gjilan..."¹⁸ Në këto njësite ka pasur shqiptarë të fesë islame dhe të krishterë. Mirëpo, ushtria osmane e theu qëndresën e shqiptarëve duke bërë krime të rënda ndaj shqiptarëve. Vetëm nga "Kosova u arrestuan, u dënuan dhe u internuan 4 000 vetë".¹⁹ Ndër të vrarët, të arrestuarit dhe të dënuarit ka pasur shqiptarë muslimanë e të krishterë, madje edhe disa nga radhët e

¹⁶ Noel Malcolm, Vep. e cit., fq.232

¹⁷ Për këtë çështje shiko më gjerësisht qëndrimin e prerë të Sami Frashërit në veprën "Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit (14 - 22 nëntor 1908)". Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë, Instituti i Gjuhësisë e Letërsisë, Tiranë, 1972, fq.273-274.

¹⁸ Stefanaq Pollo dhe Selami Pulaha, Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878-1912), Tiranë, 1978, fq.43

¹⁹ Shukri Rrahimi, Vilajeti i Kosovës, Prishtinë, 1968, fq.73

kombësive të tjera. Ata që kërkuan të bëjnë rezitencë nga jashtë u kapën dhe u vranë. Kështu, ka ngjarë me Haxhi Ymer Prizrenin në Mal të Zi, i cili u vra nga rebelët e Krajl Nikollës.

Sikurse vërehet nga analiza kualitative e fazave të zhvillimit të LSHP dhe të pandërprerëshmërisë së rrjedhave të këtyre fazave të shqiptarët e të gjitha besimeve fetare ka mbisunduar vetëdija kombëtare me komponentet njohëse, ndjenjore dhe motivuese ose vepruese të saj. Shqiptarët islamë e të krishterë në kohën e LSHP kanë qenë të vetëdijshëm se kanë prejardhje, truall, gjuhë, histori dhe traditë të përbashkët. Për këtë shkak, kërcënimet e kësaj tërësie gjeografike, historike, ekonomike, gjuhësore, kulturore dhe etnopsikologjike i kanë përjetuar rëndë dhe janë organizuar në LSHP për mbrojtjen e kësaj tërësie dhe për zhvillimin e asaj forme të organizimit së jetës së përbashkët, që i përgjigjet më së miri integritetit fizik, social, ekonomik e shpirtëror të tyre.

Identiteti fetar dhe identiteti kombëtar ndër shqiptarët e kohës së LSHP

Vetëdija fetare e individuale e shqiptarëve ka qenë e lidhur me proceset e zhvillimit të vetëdijes kombëtare të qytetarët e vilajeteve të atëhershme. Vetëdija kombëtare e individualizuar të secili qytetar shqiptar me përkatësi fetare të ndryshme ka qenë pasqyrë e vetëdijes së përbashkët të gjithë bashkësisë shqiptare. Për shkaqe socio-psikologjike të bashkësisë shqiptare të atëhershme, në rend të parë për shkak të karakterit social agrar të kësaj shoqërie, rolin e integritetit të shqiptarëve të ndarë në vilajete të veçanta e ka luajtur përkatësia fetare e tyre dhe gatishmëria tradicionale e tolerancës dhe e mirëkuptimit ndërmjet tyre. Toleranca dhe mirëkuptimi ndërfetar ka përmbajtje dhe formë të kujdesit dhe të dashurisë së thellë të njeriut ndaj njeriut, të njeriut ndaj njerëzimit, etj. Në kuadrin e këtij relacioni duhet vlerësuar edhe raportin ndërmjet ndjenjës fetare dhe ndjenjës altruiste. Një ndër burimet e ndjenjës së altruizmit të shqiptarëve është besimi fetar dhe toleranca e mirëkuptimi ndërfetar. Kjo ndjenjë është formë e humanizmit, që i ka dhënë kuptim të posaçëm angazhimit të shqiptarëve në luftë për çlirim, për mbrojtje të territoreve dhe synimit të tyre për të formuar shtet. Prandaj LSHP, në kuadrin e kontekstit

historik të shqiptarëve, është mbështetur në mendimin e thellë të Vaso Pashës: “Feja e shqiptarit është shqiptaria”. Në këtë kontekst, shqiptari i kohës së LSHP e ka identifikuar veten e tij me kombin e vet dhe prej këtij momenti në psikologji sociale konsiderojmë se, pas popullit dhe kombit shqiptar, ka qëndruar pjesa dërrmuese e shqiptarëve, që kanë pasur identitetin e personalitet kombëtar shqiptar.

Vetëdija për identifikimin e personalitetit me bashkësinë shqiptare në kohën e LSHP është momenti më i rëndësishëm psikologjik dhe argument i konstituimit të etnisë së popullit shqiptar në subjekt të integritetit politik dhe historik. Në sajimin e konceptcionit dhe të programit të LSHP, sikurse edhe në orvatjet për realizimin e tij shfaqet vetëdija për origjinën e përbashkët të shqiptarëve dhe vetëdija për integritetin politik, gjeografik, ekonomik, social, kulturor e shpirtëror të tyre. Nga vetëdija kombëtare e shqiptarëve të kohës së LSHP ka buruar energjia për angazhim të drejtëpërdrejt të shqiptarëve në ndërtimin e shtëpisë së përbashkët, ku do të lidhet e kaluara, e tanishmja dhe ardhmëria e tyre. Ndryshimet fetare të shqiptarëve në raport me vetëdijen kombëtare të tyre vepruan secili për vete, por këto i “shkrinë” në aspiratat e tyre për një tërësi kualitative të veçantë të vetëdijes – vetëdijes për mbrojtjes dhe për zhvillimin e përbashkët politik, ekonomik, social e kulturor. Kjo është përmbajtja e vetëdijes kombëtare të shqiptarëve në kohën e LSHP, që manifestohej në sjellje të shqiptarëve ndaj objektivave të LSHP dhe në sjelljet fetare të sistemit ritual të asaj feje, së cilës i përkisnin shqiptarët. Me këto sjellje shfaqej objektivisht raporti ndërmjet vetëdijes fetare dhe kombëtare të shqiptarëve. Këtu kemi të bëjmë me procesin e ndërlikuar të zhvillimit të vetëdijes kombëtare, e cila u sajua në sedimentim zhvillimor shekullor të përvojës së shqiptarëve. Pas thyerjes së LSHP përmbajtja e vetëdijes fetare nuk i ndërpreu funksionet e saj, kurse procesi zhvillimor i vetëdijes kombëtare u shtyp më forcë, por energjia njohëse dhe ajo ndjenjore e kësaj vetëdije nuk ndërpritet. Prej kësaj kohe, përkatësisht prej vitit 1881, fillon një fazë tjetër historike e zhvillimit të vetëdijes së shqiptarëve. Kjo është faza e vetëdijes për angazhim indirekt dhe direkt të shqiptarëve për formimin e shtetit shqiptar.

Disa forma të sjelljeve dhe të mendimit fetar e kanë vështirësuar dhe e kanë penguar zhvillimin e sjelljeve dhe të mendimit kombëtar. Orvatjet për identifikimin e shqiptarëve muslimanë me

turqit, të shqiptarëve ortodoksë me grekët apo të shqiptarëve katolikë me latinët e kanë ngadalësuar ritmin e zhvillimit të vetëdijes kombëtare. Ngadalësimi i proceseve formuese të vetëdijes kombëtare u shfaq edhe si rezultat i mungesës së organizatave dhe i institucioneve fetare kombëtare të shqiptarëve në nivel më të lartë, përkatësisht në nivel të institucionit fetar më të lartë për shqiptarët. Për mungesë institucionesh të këtilla në kohën e LSHP sikurse janë kisha autoqefale, kryesia kombëtare e bashkësisë islame, kryegjyshata e bektashinjve, etj. shqiptarët islamikë kërkonin mbështetje në institucionet e islamikëve të shteteve të lindjes, shqiptarët ortodoksë këtë mbështetje e gjenin në institucionet ortodokse greke, kurse shqiptarët katolikë këtë e gjenin në institucionet fetare latine, në rend të parë tek ato italiane. Këtë “lidhje” e kanë shfrytëzuar të huajt për manipulime politike të kohës.

Burimet ushqyese të zhvillimit dhe të formimit të vetëdijes kombëtare konvergjojnë dhe divergjojnë në disa komponente përmbajtësore dhe metodike, si, bie fjala në objektiva orientues të sjelljeve të shqiptarëve, në forma të shfaqjes së sjelljeve të tyre, në organizim të institucioneve kombëtare, etj. etj. Sjelljet konvergjuese gjenden më tepër në anën njohëse dhe vepruese të njeriut, se në sferën e jetës ndjenjore të shqiptarëve. Ndërkaq, drejtimi i sjelljeve kah objektivi i besimit fetar – kah Zoti - largohet nga drejtimi i sjelljeve kombëtare drejt atdhedashurisë dhe mbrojtjes së territoreve, të zhvillimit politik, ekonomik, social e kulturor të popullit shqiptar dhe të formimit të shtetit shqiptar. Sistemi i vlerave kombëtare dhe hijerarkia e tyre ndryshon nga sistemi i vlerave fetare dhe nga hijerarkia e tyre. Ndër shqiptarët formimi i vetëdijes fetare, sikurse te shumë popuj të tjerë, ka qenë shumë më i hershëm se formimi i vetëdijes kombëtare. Por, procesi i formimit të vetëdijës fetare dhe i vetëdijes kombëtare ndër shqiptarët ka qenë proces i ndërlikuar, i ngadalshëm, me shpërpjesëtime kohore dhe hapësinore, me realizime të tyre në kushte dhe në raporte politike të ndërlikuara dhe të pabarabarta për pjesët e ndryshme të etnisë, të popullit dhe të kombit shqiptar.

Vetëdija kombëtare e shqiptarëve u zhvillua në mënyrë aktive dhe, në vitet ‘70 të shekullit XIX, u bë faktor i organizimit të organizatës mbarëshqiptare të LSHP. Gjatë kësaj kohe, vetëdija fetare ushtroi ndikim pozitiv në formimin mbajtjen e vetëdijes kombëtare.

Disa komponente të vetëdijes fetare u bartën edhe në vetëdijen kombëtare. Thënia kur'anore "Zoti nuk do të ndryshojë gjendjen e një populli, në qoftë se ai nuk e ndryshon vetveten" dhe Biblës "Mos bën dëshmi të rrejshme" u bënë pjesë e vetëdijes kombëtare të shqiptarëve, që fuqizoi aktivitetin e tyre në mbrojtje të territoreve shqiptare dhe në zhvillimin e tërësisë sociale, ekonomike dhe kulturore të shqiptarëve. Ndryshimet ndërmjet vetëdijes fetare dhe vetëdijes kombëtare dhe të sjelljeve të vetëdijshme fetare e kombëtare i ka shprehur bukur Vaso Pasha kur, ka thënë: "...Është e papranueshme ta ngresh besimin fetar në parim kombësie dhe ta marrësh dogmën për racë dhe ritin për atdhe".²⁰ Por, vetëm këto komponente të vetëdijes fetare dhe të asaj kombëtare kanë qenë të pamjaftueshëm për të zhvilluar dhe formuar vetëdijen kombëtare, e cila ndryshon nga vetëdija fetare si nga përmbajtja ashtu edhe nga objektivat e drejtimit të aktivitetit të shqiptarëve dhe nga përjetimet e ndërlikuara ndjenjore të shqiptarëve për gjendjen e shqiptarëve dhe për proceset e faktorët e zhvillimit të kombit. Ndër shqiptarët formimi i vetëdijes fetare, sikurse te shumë popuj të tjerë, ka qenë shumë më i hershëm se formimi i vetëdijes kombëtare. Por, procesi i formimit të vetëdijës fetare dhe i vetëdijes kombëtare ndër shqiptarët ka qenë proces i ndërlikuar, i ngadalshëm, me shpërpjesëtime kohore dhe hapësinore, me realizime të tyre në kushte dhe në raporte politike të ndërlikuara dhe të pabarabarta për pjesët e ndryshme të etnisë, të popullit dhe të kombit shqiptar. Në kohën e LSHP çlirimi i vendit nga turqit, mbrojtja e integritetit të vendeve të shqiptarëve nga sulmet e fqinjëve dhe synimi për formimin e shtetit shqiptar ishin objektiva kryesorë të LSHP.

²⁰ Cituar sipas: Vehbi Bala, Pashko Vasa, "8 Nëntori", Tiranë, 1979, fq. 127

Prof. Dr. Pajazit NUSHI

**RELIGIOUS BELIEFS OF ALBANIANS AND NATIONAL
RIGHTS CONSCIENCE IN TIMES OF THE ALBANIAN
LEAGUE OF PRIZREN**

SUMMARY

Religious conscience of Albanians, as with many other peoples, is much older than its national conscience. In time, including its religious behaviour receives direction towards its objective, which is other than religious beliefs. Some forms of Albanian behaviours displayed syncretisation phenomenology of religious and national thinking. This syncretisation of religious and national values was representatively presented in the conception and execution of the Albanian League of Prizren program.

A level of the religious tolerance was clearly displayed in the Albanian League of Prizren time through integration and unification of Muslim, Catholic and Orthodox Albanians in it.

On the other side, some behavioural forms of religious thinking have obstructed and made harder development of a national thinking.

Deceleration of processes for creation of a national conscience emerged as a result of the absence of Albanian religious and national organizations and institutions. Absence of such institutions as Autocephalous church, national leadership of Islamic society, bektashian fatherhood and so on, was evident in times of the Albanian League of Prizren. Muslim Albanians required support of Islamic institutions from Eastern countries, orthodox Albanians found it in Greek institutions, while catholic Albanians were finding it on Roman religious institutions, especially on Italian ones.

Anyway, one could conclude that in liberation war of the Albanian League of Prizren, religious divisions were ineffective and almost inexistent.

